

УДК 343.241:342.1(477):172.12

THE PROBLEM OF THE CONTENT OF IDEAS ABOUT CRIMES AND PUNISHMENT IN THE POLITICAL AND LEGAL MENTALITY OF THE UKRAINIAN ETHNOSIS: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS
ПРОБЛЕМА ЗМІСТУ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗЛОЧИН ТА ПОКАРАННЯ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Shtepa O.O. / Штепа О.О.

c.f.s., as.prof. / к.ф.н., доц.

ORCID: 0000-0003-0500-3000

*Poltava V.G. Korolenko national pedagogical university,
Poltava, Ostrogradskoho street, 2, 36000**Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка,
м. Полтава, вулиця Остроградського, 2, 36000*

Kovalenko S.V. / Коваленко С.В.

ORCID: 0000-0001-5622-6357

*Poltava Applied Oil and Gas College of National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic», Poltava, Hrushevskiyi, 2a, 36021**Відокремлений структурний підрозділ «Полтавський фаховий коледж нафти і газу Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»,
м. Полтава, вулиця Грушевського, 2а, 36021*

***Анотація.** Автори статті стверджують, що феномен правової ментальності є у певному сенсі протилежним за змістом юридичній ідеології. Вони вважають, що поведінкою українців у питаннях «чесності і безчестя» керують прадавні поведінкові стереотипи, що потребують корегування за допомогою правової ідеології, підтримуваної усім соціумом. Суттєвою проблемою для вітчизняного державотворення є глибоке укорінення корупційних традицій в повсякденні українців. При цьому корупційні діяння знаходять певне етичне виправдання з боку самих хабарників. Водночас правовій ментальності українського етносу притаманне гуманне ставлення до покарання за вчинені злочини.*

***Ключові слова:** правова ментальність, стереотипи, злочин, покарання, корупція, гуманізм, правова ідеологія, стресогенез.*

Вступ.

Відновлення незалежності у 1991 році та розбудова національної державності повертають українців до власних політичних традицій, націєтворчого процесу, до фундаментальної незнищенної ідеї самостійної та соборної України на основі прадавніх уявлень про добро і зло, правду і кривду, свободу і рівність, справедливість та солідарність. Саме зараз надзвичайно актуальним є вивчення власного шляху українського народу, його ментальності, зокрема, і правової. Це пояснюється наступними причинами.

Феномен правової ментальності є у певному сенсі протилежним за змістом юридичній ідеології. У суспільствах із низьким рівнем розвитку останньої, правова ментальність починає відігравати роль універсального регулятора соціальних процесів, у результаті чого надзвичайно негативно позначається на їх державотворчих прагненнях. Тому важливим є вивчення вітчизняних настанов у сфері праворозуміння та прогнозування їх впливу на суспільну

свідомість населення, зокрема і в період проведення глибоких соціально-політичних трансформацій. Крім того, характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд деформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які також мають деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Тому, нагальною є потреба вивчення чинників стресогенезу ментально-правових стереотипів українців, особливостей їх прояву, методики подолання.

Аналіз досліджень. Уперше термін «ментальність» концептуально осмислюється Л. Леві-Брюлем та К. Леві-Стросом. Найбільшого поширення поняття «ментальність» набуває в працях французької історичної школи «Аналів». У науковому доробку М. Блока, Ф. Броделя, М. Вовеля, Ж. Ле Гоффа, Ж. Лефевра, Л. Февра, Р. Мандру та інших вчених розкривається зміст ментальності та її структур, а також особливості їх впливу на повсякденне життя та діяльність індивідів, що жили в різні історичні епохи. Однак, у працях філософів, психологів та істориків практично відсутня чітка дефініція поняття, його зміст та значення є досить суперечливими: від конкретного одиничного поведінкового стереотипу до впорядкованої системи явищ та процесів колективної психіки.

Майже всі видатні діячі української культури у своїх творах також порушували проблеми ментальності з різних точок зору. Так, М. Грушевський, М. Костомаров – проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі; Д. Чижевський – теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів в національній культурі; П. Куліш, Т. Шевченко – аналіз етнічної ментальності в літературних творах; Г. Сковорода, П. Юркевич – ментальність як прояв «божественного» начала людини; В. Липинський, І. Франко – вплив ментальності на політичне та соціально-економічне буття соціуму.

Метою дослідження є комплексний соціально-філософський аналіз уявлень про злочин та покарання в політико-правовій ментальності українського етносу.

Основний текст.

Важливе значення для розуміння суті української правової ментальності має характеристика уявлення українців про злочин та покарання. Так, відповідно до положень чинного Кримінального Кодексу України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі [6]. Варто зауважити, що даний нормативно-правовий акт не вважає злочином такі дії, як розпуста, перелюб, статеві збочення, лихварство, чаклунство та ряд інших вчинків, які суворо засуджувались у попередні роки. Таким чином, можна констатувати, що правова ментальність етносу в новітні часи стала основою не лише вітчизняного законодавства, але і його етики та моралі.

Однак, правові поведінкові стереотипи українського етносу мають далеко не однозначний зміст. Ще Г. Сковорода розпачливо зауважував: «Красти чи не красти? Що важче? Однак увесь світ сповнений злодіїв і розбійників» [9, с. 30]. Як зазначають деякі дослідники, своєрідним засобом виправдання злочинної діяльності в суспільній свідомості українців є її «героїзація» та «романтизація». Зокрема, О. Донченко та Ю. Романенко розглядають надзвичайно популярний у вітчизняній культурі образ козака як «героїзованого злочинця». У сучасній Україні, на думку авторів, це призвело до популярності нових професій, що нагадують про чисто козацьку свободу: підприємець, менеджер, комерційний директор, банкір. Більшість індивідів до таких висот не дотягується. А тому, за твердженням психологів, зростає кількість людей з невротичним комплексом меншовартості, незатребуваності, нереалізованості; стрімко зростає злочинність (особливо кількість насильницьких злочинів [4, с. 212-213]). Необхідно також наголосити і на впливі образу «вільного бродяги» (по суті того ж таки козака) на сучасну кримінальну субкультуру, адже саме такому індивіду воля дорожча за життя.

Суперечність у ментальних настановах сучасних українців можна прослідкувати на такому прикладі. Дослідниця економічної ментальності Т. Єфременко наводить дані стосовно рівня «чесності» громадян України згідно з соціологічними опитуваннями. За ними 40,3 % опитаних вважають, що люди більшою чи меншою мірою намагаються обдурити; 33,8 % – вважають, що більшість людей намагається поводитися чесно. Кожен четвертий (25,8 %) вагався з однозначною оцінкою поведінки наших співгромадян за цим параметром.

Водночас, схильність значної частини населення України до нечесних вчинків поєднується із задекларованою законослухняністю. 57,1 % українських громадян, відповідно до даних «Європейського соціального дослідження», опублікованих Т. Єфременко, вважають, що «потрібно завжди дотримуватися закону, навіть якщо при цьому упускаєш добрі можливості» (10,7 % із цим твердженням не згодні, 27 % вагалися із відповіддю). 55,6 % громадян України не згодні з твердженням «Іноді цілком прийнятно нехтувати законом і робити те, що хочеш» (15 % його поділяють, 22,7% не визначилися зі своєю позицією) [5, с. 125].

Нідерландський філософ Й. Гейзінга слушно зауважує, що згідно із загальнолюдськими поглядами, махлювання як засіб виграти гру позбавляє цю діяльність її ігрового характеру і псує її взагалі; адже для нас сутність гри саме в тому і полягає, щоб гравці дотримувались правил – щоб гра була чесна. Проте, на його думку, архаїчна культура відмовляє в слушності цьому нашому моральному судженню про обман у змаганні, у чому їй вторує і дух народної мудрості [2, с. 64]. Виходячи з цього, робимо висновок, що поведінкою українців у питаннях «чесності і безчестя» (які, до речі, зовсім не обов'язково є протиправними) керують прадавні поведінкові стереотипи, що потребують корегування за допомогою правової ідеології, підтримуваної усім соціумом.

Надзвичайно деструктивно впливають на державотворчі процеси на території України корупційні традиції вітчизняного етносу. Це явище має

досить глибоке історичне коріння і походить ще з часів первісної общини та явища, відомого під назвою «потлач». Воно являло собою організацію членами общини масових пригощань для всієї громади. Початковим призначенням таких «застіл» було позбавлення від «надлишків» матеріальних благ, що накопичувались у того чи іншого общинника. Але із часом такі заможні члени спільноти почали використовувати потлач для поширення своєї влади на інших співвітчизників. Так утверджувалась традиція, за якою присутній на святі повинен був віддячити його організатору у той чи інший спосіб. Подальшого розвитку ця традиція набула у ряді класових суспільств, наприклад у Стародавньому Римі. Там особа, що отримала подарунок, повинна була обов'язково віддарувати дарувальника подарунком не менш коштовним, ніж отриманий.

У давньоруський період свавілля князів було майже нічим не обмежене. Безкінечне збирання данини з підкореного населення викликало не лише саботаж цих заходів, але і рішучий збройний спротив (у даному контексті варто згадати епізод убивства племенем древлян князя Ігоря, що теж занадто захопився «отриманням неправомірної вигоди»). Подарунки, різноманітні «частування» та послуги були звичайним явищем і в середовищі козацтва, особливо, старшини. В історичній літературі можна навіть зустріти підтвердження того, що вибори гетьмана також не обходились без певного матеріального «заохочення» електорату. А в наш час українські виборці за свій голос отримують продукти харчування, медикаменти, безкоштовний доступ до різноманітних культурно-масових заходів тощо.

Роки перебування українських земель у складі Російської імперії особливо негативно позначились на народній правосвідомості. Як зазначає історик С. Таранець, у Росії підкуп посадових осіб тлумачився як буденна дія, яка оптимізує діяльність апаратного механізму, допомагає «підібрати ключі», до швидкого і якісного розв'язання проблеми, у тому числі й у вищих урядових сферах. Він підкреслює, що продажність російської бюрократії була її традиційною рисою протягом століть, а осуд такого роду діянь носив переважно літературно-моральний характер. Чим вище у службовій ієрархії стояв чиновник, тим більшою була ставка. Хабарі, за твердженням дослідника, брали навіть члени імператорської родини [10, с. 53].

Надзвичайно глибоко хворобою корупції була вражена і селянська ментальність. Ю. Присяжнюк наголошує на масовому правовому нігілізмі в українському селі, коли майже нормальним явищем між селянами і сільською елітою були могоричі, хабарі («задобрювання»), що, як правило, гарантували успіх справи – послуги, умови, домовленості. Такі відносини, на думку вченого, традиційно дуже давні й узагалом хліборобами ніколи не осуджувалися. Обурювали їх лише непомірні і зростаючі «апетити» новоспечених сільських адміністраторів [8, с. 58].

Показово, що, незважаючи на такі давні і глибокі корупційні традиції, український соціум усвідомлює всю їх шкідливість для подальшого суспільно-політичного розвитку. За даними Т. Єфременко, домагання хабарів чиновниками засуджували 82,9 % наших співгромадян. Не бачать у цьому

нічого поганого 12,3 %. Тільки 14,2 % жителів один чи кілька разів пропонували послуги чи хабарі чиновникам за виконання їхньої роботи. Більшість (69,3 %) цього ніколи не робили (що, на думку авторів дослідження, виглядає вельми сумнівним і радше підтверджує брак чесності у вчинках і висловлюваннях людей). У кожного десятого (10,0%) подібний досвід просто відсутній) [70, с. 125]. Своєрідною художньою ілюстрацією таких суперечливих настроїв можна вважати поширений у вітчизняних соціальних мережах жарт про те, що в українців є два найпалкіші бажання: щоб в державі було подолано корупцію та щоб «у разі чого кум міг би все «вирішити».

Так само, як і інші злочини, корупційні діяння знаходять певне етичне виправдання з боку самих хабарників. Дослідниця феномена корупції В. Валле стверджує, що особам, причетним до розробки і реалізації корупційних схем, часто притаманне відчуття власної вищості над іншими: організацію крадіжки державних коштів вони вважають найвищим проявом винахідливості, віртуозності та власної неординарності. Більше того, за твердженням авторки, такі ділки вважають, що обхід законодавства – не злочин, а використання можливостей у межах законодавства [1, с. 51]. Очевидно, таке ставлення до корупції в соціумі уже стало частиною національної правової ментальності.

При цьому, з точки зору об'єктивності варто зауважити, що корупцію не можна вважати однозначно негативним явищем. Так, В. Валле, посиляючись на думку західного вченого Річарда Падака, зауважує, що хабарництво згладжує гострі кути авторитарного суспільства й допомагає громадянам обминути державну бюрократію [1, с. 161]. Після розпаду СРСР ця функція була надзвичайно актуальною для вітчизняного пострадянського соціуму з його недорозвиненими ринковими відносинами, свавіллям чиновницького апарату, високим рівнем злочинності та масовим зубожінням населення. Однозначно, що більш ніж через чверть століття після здобуття незалежності, тотальна корупція у всіх сферах суспільного життя стала провідним деструктивним фактором в контексті національного державотворчого процесу.

Необхідно зазначити, що правовій ментальності українського етносу притаманне гуманне ставлення до покарання за вчинені злочини. У багатьох випадках здійснення покарання нашими предками покладається тільки на Бога. За даними філософа Н. Гриценка, лише у 20-30% сюжетів українських народних балад злочин карається [3, с. 223].

Саме тому найганебнішим заняттям у середньовічній Україні було виконання обов'язків ката. Згідно з результатами розвідок українського історика Н. Яковенко, табування професії ката було настільки безумовним, що будь-яка аналогія з ним сприймалася за найзухваліше безчестя... Почуття огиди й страху в ставленні до ката виражалось, на думку авторки, в тому, що він мусив мешкати на відстані від інших громадян; релігійній і соціальній дискримінації підлягав не лише він сам, але і його родина; ката здебільшого не називали навіть власним іменем – він просто «мистр» (майстер), що додатково засвідчує острах перед самим словом «кат» [11, с. 138].

Однак і в даному випадку ми зіштовхуємось зі значними суперечностями у ментально-правових настановах українців. На фоні явної патологічної

ненависті до тортур та катів, Ю. Присяжнюк констатує цілком лояльне ставлення до фізичних покарань з боку українського селянства посткріпацької епохи. Більше того, за твердженням дослідника, удари різкими відповідали уявленню хліборобів про справжню суть покарання, яке, на їх думку, крім завдання фізичного болю, повинно було ще й «постидати» винуватця. Учений наголошує, що не випадково сікли за вироком «на людях», у присутності сільського старости, волосного старшини» [7, с. 31].

Варто згадати і ту обставину, що покарання біля «ганебного стовпа» з використанням методів «фізичного впливу» були притаманні і запорізькому козацтву. Причому січовики розглядали його не лише як «розплату» за вчинений проступок, але і своєрідне випробування мужності та витривалості козака-воїна.

Висновки.

У 2000 році Україна відмовилась від смертної кари, а покаранням за вчинення більшості злочинів буде позбавлення волі на строк, що не перевищує 15 років. Проте сучасні реалії дещо відрізняються від задекларованих прагнень вітчизняних законодавців. Засуджені часто стикаються з жорстоким ставленням з боку тюремної адміністрації, їх утримання здійснюється в умовах, далеких від європейських стандартів, в'язні позбавляються належної юридичної, медичної та соціальної допомоги. Доказом усього перерахованого є багаточисельні рішення Європейського суду з прав людини щодо нашої держави, яку зобов'язували сплатити потерпілим значні суми компенсації. Однак, ці «хвороби» значною мірою зумовлені не «природною жорстокістю», а скоріше складною соціально-економічною та політичною ситуацією в країні, низьким рівнем правової культури працівників сфери виконання покарань, їх корумпованістю та низькою оплатою праці. Значною мірою така ситуація зумовлена і пережитками радянської системи, де засуджений, особливо за «політичною» статтею, вже не вважався повноцінним членом суспільства, історично він приречений на занепад та знищення, тому будь-які прояви милосердя до таких осіб є не що інше, як намагання протидіяти суспільному прогресу, гуманістичному оновленню людства.

Література

1. Валле В. Корупція: роздуми після Майдану. Київ: Дух і літера, 2015. 280 с.
2. Гейзінга Й. Homo Ludens. / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 1994. 250 с.
3. Гриценко Н.В. Звичаєве право українців в контексті християнських цінностей. *Практична філософія*. 2010. № 2. С. 221-225.
4. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятори психополітичного повсякдення. Київ: Либідь, 2001. 336 с.
5. Єфременко Т. Економічна ментальність українського етносу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 103-127.
6. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page2> (дата звернення 28.04.2024 р.).

7. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства. *Український історичний журнал*. 2009 № 3. С. 23-33.

8. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX –XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Черкаси, Відлуння Плюс, 2002. 120 с.

9. Сковорода Г.С. Чи труднее благо? Заповіти Г. Сковороди / пер. Н.М. Буцька. Полтава, 2005. С. 30-33.

10. Таранець С.В. Старообрядці й культура хабарництва в Росії. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 50-64.

11. Яковенко Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.

Abstract. The authors of the article claim that the phenomenon of legal mentality is, in a certain sense, opposite in content to legal ideology. They believe that the behavior of Ukrainians in matters of "honesty and dishonesty" is governed by ancient behavioral stereotypes that need to be corrected with the help of a legal ideology supported by the entire society. A significant problem for national state-building is the deep rooting of corruption traditions in everyday Ukrainians. At the same time, corrupt acts find a certain ethical justification on the part of the bribe takers themselves. At the same time, the legal mentality of the Ukrainian ethnic group is characterized by a humane attitude towards punishment for committed crimes.

Key words: legal mentality, stereotypes, crime, punishment, corruption, humanism, legal ideology, stressogenesis.

Стаття надіслана: 15.04.2024 р.
© Штепа О.О., Коваленко С.В.